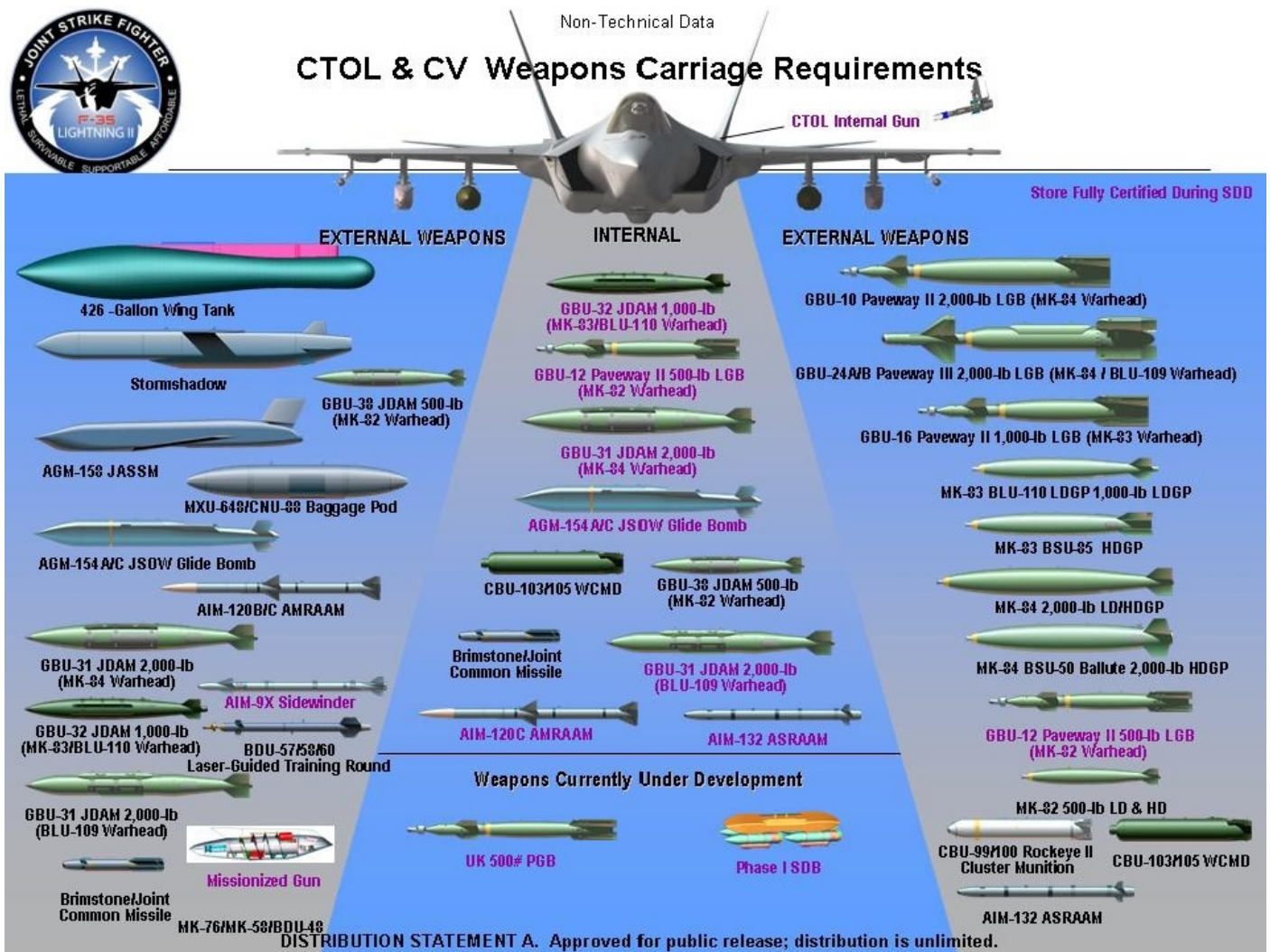

Pensioengeld voor de JSF

Non-Technical Data CTOL & CV Weapons Carriage Requirements

Stop Wapenhandel, augustus 2015

Mark Akkerman

Stop Wapenhandel

Anna Spenglerstraat 71 - 1054 NH Amsterdam - Phone +31 (0)20 616 4684 - www.stopwapenhandel.org

Stop Wapenhandel is een onafhankelijke stichting die onderzoek doet, campagne voert en het maatschappelijk debat over wapenhandel en wapenproductie stimuleert. Deskundig, betrokken en effectief.

Stop Wapenhandel is voor haar werk afhankelijk van giften. Help mee met een gift op rekening NL11 TRIO 0390 4073 80 tnv Stop Wapenhandel te Amsterdam.

Colofon

Uitgave: Stop Wapenhandel, augustus 2015

Geschreven door Mark Akkerman

Dit onderzoek is mede mogelijk gemaakt dankzij financiële steun van de Grassroots Foundation.

Inhoudsopgave

Inleiding	4
1. Deelnemende wapenindustrie	5
2. Beleggingen pensioenfondsen	10
3. Joint Strike Fighter	12
4. Bezwaren	14
5. Conclusie	16

Inleiding

Eind juli 2015 verklaarde de Amerikaanse krijgsmacht de eerste F35-vliegtuigen, beter bekend als de Joint Strike Fighter (JSF), klaar voor operationeel gebruik.¹ Een paar maanden eerder, eind maart, tekende minister Hennis van Defensie een overeenkomst voor de aanschaf van de eerste acht van in totaal 37 toestellen voor de Koninklijke Luchtmacht, ter vervanging van de F16. Deze moeten worden geleverd in 2019.² Daarmee lijkt dit nieuwe gevechtsvliegtuig de stap tot ingebruikname gezet te hebben, iets wat de afgelopen tien tot vijftien jaar niet altijd even zeker is geweest.

Voor de wapenindustrie is de F35 een kleine goudmijn. Aan de ontwikkeling en productie van het toestel werken tientallen bedrijven mee. Nederlandse pensioenfondsen beleggen voor enkele miljarden euro's in deze bedrijven. Dit omstreden project maakt duidelijk dat waar discussies over investeringen door pensioenfondsen zich vaak beperken tot de zogenaamde 'controversiële' wapens (clustermunitie, landmijnen, kernwapens), deze verbreed zouden moeten worden tot investeringen in de wapenindustrie in het algemeen.

¹ Aaron Mehta, Marines declare F-35B operational, Defense News, 31 July 2015

² Gareth Jennings, Netherlands signs for initial operational F-35s, IHS Jane's Defence Weekly, 26 March 2015

1. Deelnemende wapenindustrie

Het Amerikaanse Lockheed Martin, een van de grootste wapenfabrikanten ter wereld, is de hoofdaannemer van het JSF-project. Het bedrijf is verantwoordelijk voor het eindproduct en voor de eindassemblage. Zelf produceert Lockheed Martin onder meer het voorste deel van de romp, de vleugels en het besturingssysteem voor de F35. Veel ander werk, waaronder productie van allerlei onderdelen, wordt uitbesteed aan tientallen grote en kleine bedrijven.

De belangrijkste onderaannemers zijn het Britse BAE Systems en de Amerikaanse bedrijven Northrop Grumman en United Technologies Corporation (UTC). Northrop maakt bijvoorbeeld radar-, navigatie- en sensorsystemen en het wapenruim voor het vliegtuig. BAE produceert vluchtcontrolesoftware, elektronische oorlogvoeringssystemen en de staart van het toestel. Het dochterbedrijf Pratt & Whitney van UTC is verantwoordelijk voor de motor van de JSF.

De werkzaamheden van een selectie van overige beursgenoteerde bedrijven die actief zijn in het kader van het JSF-project worden kort toegelicht in onderstaande tabel. Daaronder zijn ook grote bedrijven die niet in de eerste plaats om hun militaire productie bekend staan, zoals de Franse leverancier van industriële gassen Air Liquide en de Amerikaanse bandenproducent Goodyear.

Werkzaamheden bedrijven JSF-project		
Bedrijf	Land	Werkzaamheden tbv F35
Air Liquide	Frankrijk	Zuurstof- en anti-zwaartekrachtregulatiesysteem ³
Alcoa	Verenigde Staten	Aluminium onderdelen (vleugels, schotten) ⁴
Boeing	Verenigde Staten	GPS-geleide bommen ⁵
Cobham	Verenigd Koninkrijk	Bijtanksonde ⁶
CSC	Verenigde Staten	Testprogramma en test interface adapter voor communicatie, navigatie en identificatie interface controller ⁷
Dassault	Frankrijk	Product Lifecycle Management software ⁸
Eaton	Verenigde Staten	Vloeistof distributie voor vleugels, hydraulisch stroomsysteem, regelklep subsystemen ⁹
Elbit	Israël	Helm-gemonteerd displaysysteem ¹⁰

³ <http://www.airliquideadvancedtechnologies.com/en/our-offer/aeronautics/aeronautical-programs/fighter-aircrafts/regulateur-o2-et-anti-g-pour-f-35.html>

⁴ https://www.alcoa.com/defense/en/pdf/case_jsf.pdf;
https://www.alcoa.com/global/en/innovation/case_studies/render_1495.asp

⁵ <https://www.bga-aeroweb.com/Defense/JDAM.html>

⁶ <http://www.jsf.org.uk/JSF-UK-Industry-Team/Cobham.aspx>

⁷ [http://www.defense-aerospace.com/articles-view/release/3/63285/gd-details-a\\$800m-australian-win-%28sep-30%29.html](http://www.defense-aerospace.com/articles-view/release/3/63285/gd-details-a$800m-australian-win-%28sep-30%29.html)

⁸ <http://www.militaryaerospace.com/articles/print/volume-17/issue-2/product-applications/design-amp-development/lockheed-martin-manages-f-35-design-with-dassault-software.html>

⁹ <http://www.eaton.com/Eaton/OurCompany/NewsEvents/NewsReleases/98065848>;

<http://www.eaton.com/Eaton/OurCompany/NewsEvents/NewsReleases/98065787>;

<http://www.eaton.com/Eaton/OurCompany/SuccessStories/Aviation/LockheedMartin/>

Werkzaamheden bedrijven JSF-project

Exelis ¹¹	Verenigde Staten	Pneumatische bomvervoer- en afwerptechnologie, onderdelen afdichtingsblad ¹²
Finmeccanica	Italië	Vleugelonderdelen, vliegtuigproductie, onderhoud en reparatie (in Europa) ¹³
FLIR Systems	Verenigde Staten	Infrarood geïntegreerde detectieve assemblages ¹⁴
General Dynamics	Verenigde Staten	Wapensystemen, integratie wapensystemen ¹⁵
GKN Aerospace	Verenigd Koninkrijk	Elektrothermische verwarmingsmatten voor anti-ijs-protectie, diverse metalen onderdelen, motorventilatieomhulsel ¹⁶
Goodyear	Verenigde Staten	Banden ¹⁷
Harris Corp	Verenigde Staten	Elektronische vliegsystemen ¹⁸
Hexcel	Verenigde Staten	Koolstofvezel ¹⁹
Honeywell	Verenigde Staten	Boordzuurstofgeneratiesysteem, stroom- en warmtemanagementsysteem, remmen ²⁰
ITT	Verenigde Staten	Wapenafwerpsysteem, spraakbesturingssysteem ²¹
KUKA Systems	Duitsland	Lopende band voor productie ²²
L-3 Communications	Verenigde Staten	Chrashtestende geheugenunit, panoramische cockpit displays ²³

¹⁰ <https://www.elbitsystems.com/elbitmain/area-in2.asp?parent=24&num=285&num2=285;>

https://www.rockwellcollins.com/Data/News/2014_Cal_Year/GS/FY14GSNR44-F35.aspx

¹¹ Exelis werd in 2015 overgenomen door Harris Corporation: http://dealbook.nytimes.com/2015/02/06/harris-corporation-to-buy-defense-and-aerospace-contractor-exelis-for-4-7-billion/?_r=1

¹² <http://www.exelisinc.com/news/pressreleases/Pages/Exelis-to-produce-additional-carriage-and-release-systems-for-F35-Lightning-II.aspx>; <http://www.exelisinc.com/news/pressreleases/Pages/ITT-Exelis-receives-multimillion-dollar-contract-from-Lockheed-Martin-F-35-program.aspx>; http://www.upi.com/Business_News/Security-Industry/2015/01/30/More-bomb-racks-missile-launch-systems-for-F-35s-on-way/7081422614667/

¹³ <http://www.finmeccanica.com/en/-/f35>; <http://www.finmeccanica.com/en/media/news-events-notizie-eventi/f35-ala-wing-approfondimento-background>

¹⁴ http://www.airframer.com/direct_detail.html?company=111298

¹⁵ [http://www.generaldynamics.com/news/press-releases/detail.cfm?custome_l_dataPageID_1811=13835;](http://www.generaldynamics.com/news/press-releases/detail.cfm?custome_l_dataPageID_1811=13835)

[http://www.generaldynamics.com/news/press-releases/detail.cfm?custome_l_dataPageID_1811=6562;](http://www.generaldynamics.com/news/press-releases/detail.cfm?custome_l_dataPageID_1811=6562)

http://www.generaldynamics.com/news/press-releases/detail.cfm?custome_l_dataPageID_1811=17369

¹⁶ <http://www.gkn.com/aerospace/media/news/Pages/GKN-Aerospace-wins-contract-from-Pratt-and-Whitney-for-new-ice-protection-system-for-JSF-engine.aspx>; <http://www.gkn.com/aerospace/media/news/Pages/GKN-Aerospace-selected-for-further-composite-and-metallic-work-packages-worth-USD-200m-on-the-Joint-Strike-Fighter.aspx>; <http://www.gkn.com/aerospace/media/news/Pages/GKN-Aerospace-Filton-commences-production-for-F-35-Lightning.aspx>

¹⁷ <http://www.defense-aerospace.com/articles-view/release/3/43496/goodyear-to-develop-jsf-tires-%28aug.-3%29.html>; <http://defensetech.org/2013/09/19/5th-generation-fighter-1st-generation-tires/>; <http://www.prnewswire.com/news-releases/lockheed-martin--goodyear-develop-intelligent-tires-for-joint-strike-fighter-73818802.html>

¹⁸ http://harris.com/view_pressrelease.asp?act=lookup&pr_id=3051; http://harris.com/view_pressrelease.asp?pr_id=3347; http://harris.com/view_pressrelease.asp?act=lookup&pr_id=1338

¹⁹ <http://www.hexcel.com/solutions/aerospace/defense-aircraft>

²⁰ <https://aerospace.honeywell.com/news/honeywell-honored-as-a-key-partner-in-uk-f-35-programme>; <https://aerospace.honeywell.com/en/products/air-and-thermal-management/power-and-thermal-management-systems>; <https://aerospace.honeywell.com/en/products/wheels-and-braking-systems/military-carbenix-brakes>

²¹ http://www.defense-aerospace.com/articles-view/release/3/108962/itt-wins-weapons-release-contracts-for-JSF,-f_16.html; <http://www.itt.com/News/Releases/2000/BOEING-SELECTS-ITT-INDUSTRIES-TO-PROVIDE-VOICE-CON/>

²² http://www.kuka-systems.com/en/pressevents/news/PM_20091109_NAO_largest_contract.htm

²³ <http://www.l-3com.com/edi/pr-jsf.htm>; http://www.defense-aerospace.com/article-view/release/39561/l_3-wins-joint-strike-fighter-contract-%28may-27%29.html; <http://www.nidv.eu/nl-nl/news/312/L-3-Communications-wint-met-team>

Werkzaamheden bedrijven JSF-project		
Parker-Hannifin	Verenigde Staten	Brandstofsysteem, motoronderdelen, vluchtregelactuatoren, hydraulische vloeistofregeling ²⁵
Raytheon	Verenigde Staten	GPS systeem, klein diameter bom, middellangeafstandsraket, langeafstandsraket ²⁶
Rockwell Collins	Verenigde Staten	Helm-gemonteerd displaysysteem, optische assemblage voor Distributed Aperture System ²⁷
Rolls-Royce	Verenigd Koninkrijk	Motoronderdelen, liftstelsel ²⁸
Siemens	Duitsland	Product Lifecycle Management software ²⁹
Thales	Frankrijk	Technische ondersteuning, munitie, onderdelen vuurleidingsradar ³⁰

NEDERLANDSE BEDRIJVEN

Een van de overwegingen om te kiezen voor de F-35 als opvolger van de F16 waren de gouden bergen die de Nederlandse defensie-industrie zag verrijzen uit binnen te slepen opdrachten voor het project. Onder meer via het door het bedrijf Stork gefinancierde lobbyplatform Juncta Juvant, waarin VVD-prominenten als Robin Linschoten, Erica Terpstra en Annemarie Jorritsma een vooraanstaande rol speelden, werd geprobeerd het draagvlak onder militairen en ambtenaren tijdens onder meer zeiltochten en feestjes te vergroten.³¹

Inmiddels is er sprake van ruim 1 miljard dollar aan F35-orders voor Nederlandse bedrijven. De overheid ondersteunt de industrie bij het binnenhalen van opdrachten, door middel van een zogenaamd 'JSF Industry Support Team'. Oud-minister Maxime Verhagen speelt hierbij een belangrijke rol als 'bijzonder vertegenwoordiger'.³²

lid-Philips-opdracht-Panoramische-Cockpit-Displays-voor-de-F-35.aspx?show=login

²⁴ http://www.meggitt-mabs.com/Aircraft_Carbon.php

²⁵ <http://www.prnewswire.com/news-releases/parker-contract-on-joint-strike-fighter-estimated-at-5-billion-74084707.html>; <https://pol.parker.com/forums/Document.asp?ID=POLHEADLINES&UNID=202984807B04D3FF3D10E5807712B0FF>

²⁶ <http://investor.raytheon.com/phoenix.zhtml?c=84193&p=irol-newsArticle&ID=733401>;
<http://www.raytheon.com/capabilities/products/sdbii/>; <http://www.raytheon.com/capabilities/products/jsm/>;
<http://www.raytheon.com/capabilities/products/amraam/>

²⁷ <https://www.elbitsystems.com/elbitmain/area-in2.asp?parent=24&num=285&num2=285>;
https://www.rockwellcollins.com/Data/News/2014_Cal_Year/GS/FY14GSNR44-F35.aspx;
https://www.rockwellcollins.com/Data/News/2014_Cal_Year/GS/FY14GSNR28-F35Australia.aspx

²⁸ <http://www.defensenews.com/story/defense/air-space/strike/2015/03/03/rolls-f35-engine-facility-opens/24261489/>;
<http://www.rolls-royce.com/news/press-releases/yr-2015/pr-090215.aspx>; <http://www.rolls-royce.com/news/press-releases/yr-2008/151208-liftsystem-contract.aspx>; <http://www.rolls-royce.com/news/press-releases/yr-2013/3072013-f-35b-lightning.aspx>

²⁹ http://www.plm.automation.siemens.com/en_in/about_us/newsroom/press/press_release.cfm?Component=81829&ComponentTemplate=822

³⁰ <http://www.lockheedmartin.com.au/au/who-we-are/quality/thales.html>; <https://www.thalesgroup.com/en/content/thales-australia-and-nammo-announce-strategic-agreement>; <http://www.mechatronicamachinebouw.nl/artikel/acht-jsf-orders-voor-vier-nederlandse-bedrijven-1.html>

³¹ Merijn Rengers en John Schoorl, VVD-kopstukken ingezet door JSF-lobby van Stork, Volkskrant, 30 juni 2012

³² Ministerie van Economische Zaken, Onderbouwing raming van de Nederlandse F-35 productieomzet van circa 9 miljard dollar, Brief aan de Tweede Kamer, DGBI-TOP / 15011083, 16 februari 2015

Stork is het Nederlandse bedrijf dat veruit de meeste opdrachten heeft binnengehaald. Het komt in het investeringsoverzicht niet voor, omdat het geen beursgenoteerd bedrijf is. Hetzelfde geldt voor nagenoeg alle andere Nederlandse betrokken ondernemingen: of ze zijn niet beursgenoteerd of er zijn geen investeringen van pensioenfondsen in gevonden.

Een uitzondering is Thales Nederland, dat als onderdeel van het Franse Thales-concern wel op de beurs is te vinden. Dit bedrijf levert radartechnologie en in opdracht van Northrop Grumman diverse andere zaken, onder meer op het gebied van stroomvoorziening en filters, voor de F35.³³

Hoewel de opdrachten achterbleven bij de verwachtingen, en tamelijk eenzijdig bij enkel bedrijven, met name Stork en het daarvan afgesplitste Fokker, terechtkomen, blijft minister Kamp van Economische Zaken erbij dat de totale orderportefeuille rond de negen miljard euro zal uitkomen. In ieder geval is duidelijk dat de werkgelegenheidseffecten hoe dan ook nihil zullen zijn. Het argument dat de JSF veel banen oplevert is al jaren geleden onderuit gehaald door het Centraal Planbureau. Dat stelde dat de JSF netto geen extra werkgelegenheid zal opleveren, hoogstens een verschuiving van banen: mensen die in het kader van het JSF-project aan het werk zijn of gaan zouden ook elders wel een baan gevonden hebben in met name de hoogtechnologische sector.³⁴

ONDERMIJNING WAPENEXPORTBELEID

De Nederlandse industriële betrokkenheid levert vraagtekens op. De landen die betrokken zijn bij de productie van de JSF zijn verplicht zich neer te leggen bij het Amerikaanse wapenexportbeleid. Europese exportrestricties zullen niet van invloed zijn op verkoopbeslissingen zoals blijkt uit Memoranda of Understanding tussen de deelnemende landen.³⁵

Dit leidt ertoe dat door Nederlandse bedrijven geproduceerde onderdelen straks in Joint Strike Fighters terecht komen die vanuit de VS naar alle aankopende landen uitgevoerd zullen worden. Tot de huidige klanten behoren Turkije en Israël, die hun gevechtsvliegtuigen inzetten tegen Koerden en Palestijnen. Op grond van het Nederlands wapenexportbeleid zou voor deze verkopen geen toestemming zijn gegeven. Tot de lijst van landen die interesse getoond hebben in aanschaf van de JSF behoren ook andere controversiële spelers als Saoedi-Arabië, Taiwan en de Verenigde Arabische Emiraten.

Wapenhandeldeskundige Martin Broek schrijft terecht: "Het is duidelijk dat gevechtsvliegtuigen wapens zijn die een grote rol kunnen spelen bij de schending van mensenrechten. De Europese F-35 productiepartners kunnen daarmee in een pijnlijke positie worden gebracht, maar er wordt niet toegestaan te handelen

³³ RTV Oost, Aanschaf JSF goed voor werkgelegenheid Thales Hengelo, 18 september 2013; Tweede Kamer, Onderbouwing raming van de Nederlandse F-35 productieomzet van circa 9 miljard dollar - vrief van de Minister van Economische Zaken, DGBI-TOP / 15011083, 16 februari 2015

³⁴ Martin Koning en Bert Minne, Participeren in de ontwikkeling van de Joint Strike Fighter; een globale kosten-baten analyse, CPB Document No. 013, Centraal Planbureau, oktober 2001; Zie ook: Centraal Planbureau, Werkgelegenheidseffecten deelname JSF programma, CPB Notitie, 23 februari 2009 en Carl Koopmans et al, Het betere werk: economische effecten van een nieuw gevechtsvliegtuig, SEO Economisch Onderzoek, 19 oktober 2012

³⁵ <http://www.state.gov/documents/organization/102378.pdf>

volgens hun eigen wapenexport- en mensenrechtenbeleid.”³⁶

De aanschaf van nieuwe F35's heeft als bijkomend gevolg het door kopende landen afstoten van huidige militaire vliegtuigen, die op de tweedehands wapenmarkt aangeboden worden. De Nederlandse krijgsmacht verkocht deze eeuw al F16's aan Chili en Jordanië. Het sneeuwbaaleffect gaat vervolgens verder met het doorstromen van oudere toestellen naar de derdehandsmarkt, die zich vooral richt op arme en instabiele regio's.³⁷ Zo verkocht Jordanië na aanschaf van F16's eigen oudere F5-gevechtsvliegtuigen door aan Kenia.³⁸

³⁶ <http://broekstukken.blogspot.nl/2015/01/wapenexport-de-dupe-bij-aanschaf-joint.html>

³⁷ Mark Akkerman, Wereldwijd leverbaar: handel in overtollige Nederlandse wapens, Campagne tegen Wapenhandel, november 2007

³⁸ Pieter D. Wezeman, Siemon T. Wezeman and Lucie Béraud-Sudreau, Arms flows to Sub-Saharan Africa, SIPRI Policy Paper 30, December 2011

2. Beleggingen pensioenfondsen

Uit onderzoek blijkt dat Nederlandse pensioenfondsen minimaal enkele miljarden beleggen in bedrijven die betrokken zijn bij de ontwikkeling en/of productie van de F35. Ondanks een minder duidelijke scheiding tussen pensioenfondsen die wel en niet investeren in de onderzochte bedrijven, is hierbij wel te zien dat pensioenfondsen die in het algemeen een strenger beleggingsbeleid hanteren ook nu beter uit de bus komen. Dit ligt in het feit dat er nog altijd een redelijke overlap is tussen de bij de JSF betrokken bedrijven en bijvoorbeeld kernwapenbedrijven. Kernwapenproducenten als Lockheed Martin, BAE System en Northrop Grumman, die ook een belangrijke rol spelen in het JSF-project, worden door deze pensioenfondsen immers al uitgesloten. Ditzelfde mechanisme zagen we al optreden bij eerder onderzoek naar investeringen van pensioenfondsen in bedrijven die betrokken zijn bij de ontwikkeling en productie van militaire drones.³⁹

Beleggingen pensioenfondsen in bedrijven betrokken bij de JSF – in miljoenen euro's																					
	ABP	PFZW	PMT	BpfBouw	PME	Pf Shell ⁴⁰	Pf Rabobank	Bpf Vervoer	Pf Grafische Bedrijven	Spoorwegpensioenfonds	Bpf Woningcorporaties	Pf DSM	Pf Horeca & Catering	Pf Unilver 'Progress'	Pf Akzo Nobel	PNO Media	BPF Zorgverzekeraars	SPOV	BPF Schoonmaak	Pf Wonen	
Lockheed Martin	92		+	10,6	+			+	10,9		2,0						+				
BAE Systems	45			5,2				+	8,8		1,0										
Northrop Grumman	60		+	7,0	+	4,6		+	7,0		1,3										
United Technologies	208	93,1	+	24,1	+	13,8	+	+	8,1		4,4	+	+				+				
Air Liquide	112	83,1	+	12,9	+		+	+	6,9	+	2,4	+	+	+	+	+		+			
Alcoa	29	12,6	+	3,4	+			+	2,3	+	0,6							+			+
Boeing	228		+	26,4	+			+	7,2		4,9										
Cobham	9	31,4	+	1,0	+				1,0	+	0,2		+					+			
CSC	64	32,6	+	13,0	+	2,8	+	+	2,9	+	2,2							+	+	+	+
Dassault	45	11,7	+	10,2	+		+	+	1,1	+	1,7				+						
Eaton	39	42,1	+	4,6	+		+	+	2,4	+	0,8				+	+		+	+	+	+
Elbit																	+				
Exelis			+		+			+	0,3												
Finmeccanica	7		+	0,9	+		+				0,2										
FLIR Systems	10		+	1,2	+	0,3	+		0,3	+	0,2							+			

³⁹ Mark Akkerman en Wendela de Vries, Pensioengeld voor militaire drones, Stop Wapenhandel, oktober 2014

⁴⁰ Van Pensioenfonds Shell zijn alleen beleggingen in Amerikaanse bedrijven bekend.

Beleggingen pensioenfondsen in bedrijven betrokken bij de JSF – in miljoenen euro's																	
General Dynamics	119		+	13,8		4,1		+	5,8		2,5						
GKN Aerospace	16	12,7	+	1,8	+		+	+	1,8	+	0,3			+	+		
Goodyear			+		+	1,7		+	0,6			+			+		
Harris Corp	52	29,6	+	10,1	+	3,0	+	+	4,5	+	1,7				+	+	
Hexcel			+		+				0,4								
Honeywell	207		+	24,0	+	9,9		+	6,2		4,4				+		
ITT	1		+	0,1	+		+		0,3		0,02						
KUKA Systems									0,2								
L-3 Communications	16		+	1,9	+		+	+	5,3	+	0,3				+		
Meggitt	55	9,1	+	6,3	+				0,9	+	1,2		+		+		
Parker-Hannifin	75	34,9	+	8,7	+	1,4	+	+	3,1	+	1,6				+	+	
Raytheon	63		+	7,3	+	4,4		+	5,2		1,3						
Rockwell Collins	15		+	1,7	+	1,0	+		0,8		0,3					+	+
Rolls-Royce	35	57,6	+	4,1	+			+	4,3	+	0,7				+		
Siemens	188	120,1	+	21,8	+		+	+	15,7	+	4,0	+		+	+		
Thales	5		+	1,0	+			+	0,7		0,2						

+ = belegging (omvang onbekend); bronnen: website pensioenfondsen en/of openbare registers van beleggingen (www.sec.gov) – recentste cijfers zoals gepubliceerd per 5 augustus 2015

ABP is met ruim 1,8 miljard dollar beleggingen in de onderzochte bedrijven veruit de grootste investeerder. Als enige van de vijf grote pensioenfondsen belegt PFZW niet in kernwapens, wat te merken is aan het aantal F35-bedrijven waar dit fonds in investeert. Het belegde bedrag komt desondanks nog ruim boven de half miljard euro. Andere pensioenfondsen die in veel bedrijven beleggen zijn PMT, PME en de pensioenfondsen voor bouw, vervoer, grafische bedrijven en woningcorporaties.

Er zijn ook pensioenfondsen die maar enkele van de onderzochte bedrijven investeren, zoals PNO Media, de pensioenfondsen voor horeca en catering en schoonmaak en de pensioenfondsen van Akzo Nobel, DSM en Unilever. Dit is voor een deel te danken aan een terughoudender beleggingsbeleid, maar heeft soms ook te maken met het feit dat deze pensioenfondsen sowieso een beperktere aandelenportefeuille hebben dan de grootste fondsen.

In het algemeen sluit geen enkele van de onderzochte pensioenfondsen bedrijven die bij de JSF betrokken zijn uit. Dat zou de facto ook alleen kunnen als men de wapenindustrie als geheel op de zwarte lijst zou zetten. Er zijn goede argumenten om dat te doen: immers, niet alleen de zogenaamde 'controversiële' wapens veroorzaken onnoemelijk veel leed en verwoesting, dat geldt net zo goed voor andere wapens. De F35 is een uitgesproken aanvalswapen, vooral geschikt voor grootschalige bombardementen.

3. Joint Strike Fighter

De F35 is een 'multi role'-toestel, dat geschikt moet zijn voor allerlei gevechtsrollen: verkenning, bommen werpen, raketten afvuren, luchtgevechten. Een bijzondere eigenschap, die veel naar voren geschoven werd, moest de onzichtbaarheid voor radar zijn (ook bekend als 'stealth'). Hierover bestaan echter ernstige twijfels: modernisering van radartechnologie, in het kader van een voortdurende wedloop tussen 'onzichtbare' toestellen en nieuwe radarsystemen, zou de stealth-eigenschappen voor een belangrijk deel teniet doen.⁴¹

Er worden drie varianten van de JSF ontwikkeld. De F35A is de standaardvariant voor de Amerikaanse luchtmacht, die ook door Nederland aangeschaft wordt. De B-versie is bedoeld voor de marine en kan verticaal landen op schepen. De C-variant is eveneens ontwikkeld voor de marine, bedoeld voor vliegdekoperaties. Deze is uitgerust met een versterkte romp en een haak om zich vast te grijpen in de landingskabels.

Alle versies kunnen op verschillende wijzen bewapend worden. Alleen de A-variant is standaard uitgerust met een boordkanon, dat bij de andere versies optioneel gemonteerd kan worden. Daarnaast zijn er bij alle varianten mogelijkheden voor het meevoeren en afvuren of -werpen van bommen, lucht-lucht- en lucht-grondraketten.

De basis, waaronder het beheer van kennis en technologie, van de F35 ligt stevig verankerd in de Verenigde Staten, maar het geheel is wel een internationaal project. Nederland is een van de landen die deelnemen in de ontwikkeling en productie van het toestel. Deze deelname dateert al van 2002, dus ver voor de keuze om de F35 aan te gaan schaffen. De Nederlandse overheid investeerde 800 miljoen dollar in het project, volgens een afspraak met bedrijven, waarbij zij, op basis van binnengekomen opdrachten, een deel van dit bedrag terug zouden gaan betalen. Een afspraak die in latere jaren regelmatig tot wrijving leidde. Nog afgelopen februari klaagden de wapenbedrijven dat ze teveel moeten afdragen.⁴² Andere zogenaamde 'partnerlanden' in het project zijn Australië, Canada, Denemarken, Italië, Noorwegen, Turkije en het Verenigd Koninkrijk. Israël, Japan en Zuid-Korea hebben al besloten de F35 aan te gaan kopen. Ook de Belgische regering heeft een voorkeur voor de F35 als opvolger van de F16 uitgesproken.⁴³

NEDERLANDSE KEUZE VOOR JSF

De Nederlandse regering drukte de aankoop van de F35 door in het najaar van 2013. Daar was een lange en steeds weer opspelende politieke discussie aan vooraf gegaan. De rol van de PvdA hierin was cruciaal: deze partij was tegen aanschaf wanneer zij deel uitmaakte van de oppositie, maar voor aanschaf wanneer zij zelf in de regering zat.⁴⁴

⁴¹ Bill Sweetman, New U.S. stealth jet can't hide from Russian radar, The Daily Beast, 28 April 2014

⁴² ANP, Industrie hekelt afdracht omzet JSF-orders, 25 februari 2015

⁴³ Bart Eeckhout, F-35 als vervanger van F-16: een keuze voor de kernbom?, De Morgen, 26 augustus 2014

⁴⁴ <http://www.stopwapenhandel.org/node/1466>

Het weinig democratische karakter van het jarenlange besluitvormingstraject kenmerkte zich verder door het sluipenderwijs verder gaan op het pad van aanschaf, waarbij steeds voorgehouden werd dat de definitieve beslissing nog niet genomen werd en men altijd andere keuzes kon gaan maken. Maar eenmaal in beweging werd evengoed al snel gesteld dat nu stoppen alleen maar nadelen had en eigenlijk niet meer kon. Een in juli 2012 door de Tweede Kamer aangenomen motie om te stoppen met de deelname in het JSF-project werd door het toen demissionaire kabinet-Rutte I genegeerd.⁴⁵

Minister Hennis van Defensie liet afgelopen maart ronduit weten dat er wat haar betreft überhaupt geen politieke discussie over gevoerd mag worden: “[W]e moeten wel oppassen dat we een cruciaal onderdeel van de luchtmacht niet laten verworden tot een speelbal van oppositie en media. Dat kan niet de bedoeling zijn. Het jachtvliegtuig is essentieel voor onze vrede en veiligheid en zo moeten we dat dan ook behandelen.”⁴⁶

⁴⁵ Hans Klis, 'Kabinet negeert motie tegen JSF ondanks Kamermeerderheid', NRC Handelsblad, 4 juli 2012

⁴⁶ Niels Klaassen, De mentaliteit achter de helm, Limburgs Dagblad, 7 maart 2015

4. Bezwaren

De F35 is een uitgesproken aanvalsvliegtuig, bedoeld voor gebruik in het 'hogere' geweldsspectrum, met name voor massale bombardementen in de openingsfase van militaire interventies.

Militair optreden wordt steeds vaker weer nadrukkelijk als optie naar voren geschoven, bijvoorbeeld in de lobby voor een hoger defensiebudget. Daarbij wordt gewezen op zaken als de instabiliteit in het Midden-Oosten, gevoed door westerse wapenleveranties, en de vermeende dreiging van Rusland tegenover Europa. Minister Hennis sloot hierbij aan in het kader van de aanschaf van de F35: "Het lijkt me inmiddels wel duidelijk dat het jachtvliegtuig een onmisbaar wapen is geworden. Of het nu gaat om afschrikking in het oosten van Europa of om de strijd tegen IS aan de zuidflank."⁴⁷

Het nieuwe (koude) oorlogsdenken vindt zijn weg ook in de parlementaire waardering voor de JSF. VVD-woordvoerder Vuijk jubelde recent: "Met dit hoogtechnologische vijfdegeneratiejachtvliegtuig [...] is het luchtoverwicht van de westerse wereld voor de komende decennia gegarandeerd."⁴⁸ De F35 past kortom in een buitenlands beleid, waarin een offensieve militaire aanpak een belangrijke rol speelt, zoniet de boventoon voert. Dit gaat ten koste van een insteek die zich richt op het voorkomen en (geweldloos) beheersen van conflicten.

Secundaire bezwaren liggen in de kosten en het haperende ontwikkelings- en productieproces. De enorme kosten die met de aanschaf van de F35 gepaard gaan zijn voor velen een steen des aanstoets. Het beschikbare budget voor aanschaf wordt op het moment op 4,5 miljard euro gesteld, waar jaarlijks nog exploitatiekosten, die nu op 285 miljoen euro worden geschat, bovenop komen. Dit is een enorme hap uit het totale defensiebudget.

De afgelopen jaren is een ware waslijst aan ontwikkelings-, productionele en praktijkproblemen voorbij gekomen, variërend van slecht functionerende radar tot een grote achterstand in ontwikkeling van software. Hoewel de Nederlandse luchtmacht zich hard heeft gemaakt voor de keuze voor de JSF, worden ook vanuit defensiekringen veel twijfels over het vliegtuig naar voren gebracht.⁴⁹ Recent verloor een F35 een oefenluchtgevecht van een F16.⁵⁰ Bill French, van de denktank National Security Netwerk, stelde op basis van een onderzoeksrapport: "The F-35 will find itself outmaneuvered, outgunned, out of range, and visible to enemy sensors."⁵¹

Uiteindelijk blijken van de beoogde 37 F35's in de praktijk overigens maar vier beschikbaar te zijn voor deelname aan buitenlandse missies. De overige

⁴⁷ Natalie Righton, Piraten, IS, Russen: 'De krijgsmacht moet groter, sneller en sterker', Volkskrant, 16 mei 2015

⁴⁸ Tweede Kamer, Verslag van een Algemeen Overleg over vervanging F-16, gehouden op 11 december 2014

⁴⁹ Malcolm Davis, The F-35 and the dogfight – it matters!, Australian Strategic Policy Institute, 24 July 2015 ; Anthony Capaccio, Lockheed F-35's reliability found wanting in shipboard testing, Bloomberg, 28 July 2015

⁵⁰ David Axe, Test Pilot Admits the F-35 Can't Dogfight, War is Boring, 29 June 2015

⁵¹ Travis J. Tritten, Report: F-35 inferior to older US, foreign fighters, Stars and Stripes, 11 August 2015

toestellen worden gebruikt voor training, testen, oefeningen en grondgebiedbewaking.⁵²

KERNWAPENTAAK

De JSF wordt in eerste instantie geproduceerd als vliegtuig dat alleen geschikt is voor conventionele bewapening. Pas in een later stadium wordt mogelijk een zogenaamde 'dual-capable' JSF uitontwikkeld en geproduceerd, een versie die zowel conventionele als nucleaire wapens kan afwerpen. Het was oorspronkelijk de bedoeling dat dit opgenomen zou worden in het programma voor 2013-2017, maar inmiddels wordt 2021 als streefjaar genoemd.

Meerdere experts denken dat de kosten die dit met zich mee zal brengen, tegen de achtergrond van de al voortdurende oplopende kosten voor het JSF-programma en voor de ontwikkeling van de nieuwe voor de JSF geschikte kernbom B61-12, de Amerikaanse regering boven het hoofd gaan groeien. Ze verwachten dat de nucleaire versie van de JSF er uiteindelijk niet zal komen. Intussen wordt in ieder geval de A-variant, die Nederland aanschaft, wel zodanig aangepast dat gebruik met kernwapens een optie blijft.⁵³

In november 2013 nam de Tweede Kamer een motie van de SP aan met als strekking dat de JSF geen nucleaire taak mag krijgen. Begin 2014 lieten de ministers Timmermans (Buitenlandse Zaken) en Hennis (Defensie) echter weten dat de regering deze motie naast zich neer legt. Het nemen van eenzijdige besluiten zou "niet passen bij onze bondgenootschappelijke verplichtingen en afbreuk doen aan de geloofwaardigheid en de positie van Nederland in de discussies over de NAVO-strategie, waarbij ook rekening moet worden gehouden met de Russische opstelling op nucleair gebied."

De Nederlandse regering kiest er dus nadrukkelijk voor met de keuze voor de F35 ook de Nederlandse kernwapentaak voort te zetten. In combinatie met de geplande plaatsing van nieuwe 'beter bruikbare' B61-12-bommen op de vliegbasis Volkel, ter vervanging van de huidige verouderde B612-versies, gaat het hierbij om een termijn van minstens dertig jaar.⁵⁴ In weerwil van allerlei, ook door de regeringen van de Verenigde Staten en Nederland uitgesproken, mooie woorden over het streven naar nucleaire ontwapening, wordt de drempel voor inzet van kernwapens daarmee alleen maar lager.

⁵² Tweede Kamer, Verslag van een Algemeen Overleg over vervanging F-16, gehouden op 11 december 2014

⁵³ James Drew, Concept of a nuclear-armed F35-C divides opinion, Flightglobal.com, 4 August 2015

⁵⁴ Mark Akkerman, Over de modernisering van kernwapens in Nederland, Ontwapen!, november 2013

5. Conclusie

Nederlandse pensioenfondsen investeren miljarden euro's in bedrijven die betrokken zijn bij de ontwikkeling en productie van de F35. Beleggen in de F35 betekent investeren in een aanvalsvliegtuig dat veel slachtoffers zal gaan maken. Het betekent ook investeren in het vasthouden aan de Nederlandse kernwapentaak. En in verdere verspreiding van wapens en technologie naar dubieuze regimes.

Dat is niet iets waarin je zou moeten investeren. Het is ook niet iets waar pensioendeelnemers hun geld uit willen krijgen. Recent onderzoek in opdracht van Trouw toonde aan dat 80% van de pensioendeelnemers niet wil dat er in de wapenindustrie belegd wordt, zelfs niet als dat veel rendement oplevert.⁵⁵

Veel pensioenfondsen verschuilen zich in discussies als deze achter de overheid. Dat zien we als het om kernwapens gaat of om wapenexport, dan wordt erop gewezen dat de regering niet tegen kernwapens is of zelf wapenexport toestaat. Dit wordt doorgetrokken naar het Nederlandse wapenaankoopbeleid: de Nederlandse overheid koopt zelf ook F35's aan, is in dit geval dan het verhaal. Dat ontslaat pensioenfondsen echter niet van hun eigen verantwoordelijkheid. Alle pensioenfondsen schermen graag met termen als 'maatschappelijk verantwoord beleggen', een serieuze invulling van een bijbehorend beleid zou toch meer moeten behelzen dan je enkel aan de wet houden.

Ook praktisch gezien hoeft er geen bezwaar te zijn: er zijn genoeg voorbeelden van financiële instellingen die wel wapenindustrie uitsluiten en uitstekende rendementen halen.

Het is hoog tijd dat pensioenfondsen serieus werk gaan maken van een verantwoord beleggingsbeleid. Investeren in wapens, zoals de F35, kan daarin geen plaats hebben.

⁵⁵ Peter Kanne en Laurens Klein Kranenburg, Onderzoek pensioendeelnemers, I&O Research, Enschede, 22 april 2015

Recente publicaties van Stop Wapenhandel

“Het is wel mijn geld” - pensioengeld voor kernwapens, mei 2015

Reactie op initiatiefnota 'Wapens en principes', april 2015

Wapenpromotie bij foute vrienden: Nederlandse bedrijven op de IDEX wapenbeurs 2015, januari 2015

Pensioengeld voor militaire drones, oktober 2014

Analyse Nederlandse wapenexport 2013, september 2014

Israel and the international arms trade, companies involved, augustus 2014

Wapenhandel en militarisering: het schoolrapport van Europese lijsttrekkers, mei 2014

“Hoge kwaliteit, zo goed als nieuw”: tweedehands wapens uit Nederland, maart 2014

Analyse Nederlandse wapenexport 2012, februari 2014

Wapenproductie als banenmotor? Nederland en het defensie industrie beleid, december 2013

Piraterij, private beveiliging en wapenexport, juli 2013

Guns, Debt and Corruption: Military spending and the EU crisis, april 2013 (met TNI)

Analyse Nederlandse wapenexport 2011, december 2012

Militarisering van security, november 2012

Pensioenfondsen in kernwapens, oktober 2012

Duurzame energie voor duurzame vrede, september 2012 (met Projectgroep Energie en Geopolitiek)

Zonder donateurs geen Stop Wapenhandel

**Steun ons met een gift op rekening NL.11.TRIO.0390.407.380
t.n.v. Stop Wapenhandel, Amsterdam**